

TIJORAT BANKLARIDA BUXGALTERIYA AXBOROTLARI ISHONCHLILIGINI TA'MINLASHDA ICHKI NAZORAT TIZIMINING O'RNINI

Haydarov Otayor Xolmurod o'g'li

Annotatsiya: Mazkur tezisda tijorat banklarida buxgalteriya axborotlari ishonchligini ta'minlashda ichki nazorat tizimining ahamiyati yoritilgan. Bank faoliyatida moliyaviy axborotlarning to'g'ri, o'z vaqtida va haqqoniy shakllantirilishi boshqaruv qarorlarini qabul qilish, risklarni baholash, tashqi foydalanuvchilar ishonchini oshirish hamda bank barqarorligini ta'minlashda muhim omil hisoblanadi. Ichki nazorat tizimi esa buxgalteriya hisobi jarayonlarida xatolik, noto'g'ri aks ettirish, hujjatlarning yetarli asoslanmaganligi va firibgarlik holatlarining oldini olishga xizmat qiladi. Tezisda ichki nazoratning asosiy elementlari, uning buxgalteriya axborotlari sifatiga ta'siri, tijorat banklarida nazorat mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, ichki nazorat, buxgalteriya axborotlari, ishonchlik, moliyaviy hisobot, risk, ichki audit, bank nazorati.

Kirish

Bugungi kunda bank tizimi iqtisodiyotning eng muhim moliyaviy institutlaridan biri sifatida faoliyat yuritmoqda. Tijorat banklari orqali korxonalar, tashkilotlar va aholi o'rtasidagi pul mablag'lari harakati, kreditlash, depozit operatsiyalari, hisob-kitoblar, investitsion xizmatlar va boshqa moliyaviy jarayonlar amalga oshiriladi. Shu sababli banklarda shakllantiriladigan buxgalteriya axborotlarining aniqligi va ishonchligi nafaqat bankning o'zi, balki mijozlar, investorlar, nazorat organlari va boshqa manfaatdor tomonlar uchun ham katta ahamiyatga ega.

Buxgalteriya axborotlari ishonchligi deganda bank operatsiyalari va moliyaviy holatini real aks ettiruvchi, hujjatlar bilan asoslangan, amaldagi qonunchilik va buxgalteriya hisobi qoidalariga muvofiq shakllantirilgan axborotlar tushuniladi. Agar buxgalteriya ma'lumotlari ishonchli bo'lmasa, bank rahbariyati noto'g'ri qarorlar qabul qilishi, risklar noto'g'ri baholanishi, moliyaviy hisobotlarda xatolar yuzaga kelishi va natijada bankning obro'siga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ichki nazorat tizimi bank faoliyatida bunday xatarlarni kamaytirishning muhim vositasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hujjatlarida tijorat banklarining ichki qoidalari samarali ichki nazorat tizimini yaratish, bank faoliyatiga xos risklarni boshqarish, xavfsiz va sog'lom bank faoliyatini yuritish hamda bank

qonunchiligiga rioya etilishini ta'minlash maqsadida ishlab chiqilishi belgilangan. Shuningdek, tijorat banklarida ichki auditni tashkil etishga qo'yiladigan talablar alohida nizom bilan tartibga solinadi.

Asosiy qism

Ichki nazorat tizimining mazmuni va bank faoliyatidagi ahamiyati

Ichki nazorat tizimi — bu bankning maqsadlariga erishishini ta'minlash, aktivlarni himoya qilish, moliyaviy axborotlarning ishonchliligini oshirish, qonunchilik va ichki me'yoriy hujjatlarga rioya qilinishini nazorat qilishga qaratilgan tashkiliy, uslubiy va amaliy choralar majmuidir. Xalqaro amaliyotda COSO modeli ichki nazoratni beshta asosiy tarkibiy qism orqali baholaydi: nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat tadbirlari, axborot va kommunikatsiya hamda monitoring. COSO'ning 2013-yilgi yangilangan ichki nazorat konsepsiyasi aynan shu komponentlar asosida ichki nazoratni loyihalash va joriy etishga yo'naltirilgan.

Banklarda ichki nazoratning ahamiyati boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga qaraganda yuqoriroqdir. Chunki bank faoliyati yuqori darajadagi moliyaviy risklar, katta hajmdagi pul mablag'lari harakati, ko'p sonli mijozlar bilan ishlash, tezkor operatsiyalar va qat'iy tartibga solinadigan muhit bilan tavsiflanadi. Basel qo'mitasi banklarda ichki nazorat tizimini nafaqat alohida operatsiyalar, balki balans va balansdan tashqari barcha faoliyat yo'nalishlari bo'yicha baholash lozimligini ta'kidlaydi.

Ichki nazorat tizimining samarali ishlashi bankda quyidagi natijalarga erishishga yordam beradi: operatsiyalar to'g'ri rasmiylashtiriladi, buxgalteriya yozuvlari asosli bo'ladi, javobgarlik chegaralari aniq belgilanadi, xodimlar vakolatlari tartibga solinadi, xatolar va suiiste'molliklar erta aniqlanadi, moliyaviy hisobotlar ishonchliligi oshadi.

Buxgalteriya axborotlari ishonchliligiga ta'sir etuvchi omillar

Tijorat banklarida buxgalteriya axborotlari turli manbalar asosida shakllanadi. Bular kredit, depozit, valyuta, kassa, plastik karta, to'lov, hisob-kitob va boshqa operatsiyalar bo'yicha hujjatlar hamda avtomatlashtirilgan bank tizimlaridagi ma'lumotlardir. Ushbu axborotlarning ishonchliligi ko'p jihatdan ichki nazorat jarayonlarining qanday tashkil etilganiga bog'liq.

Buxgalteriya axborotlari ishonchliligiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

№	Omil	Mazmuni	Buxgalteriya axborotlariga ta'siri
1	Hujjatlashtirish sifati	Operatsiyalarni tasdiqlovchi birlamchi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilishi	Hisob yozuvlarining asoslanganligini ta'minlaydi
2	Xodimlar vakolatlari	Har bir xodimning vazifasi, huquqi va javobgarligi aniq belgilangani	Noto'g'ri operatsiyalar va vakolatdan tashqari harakatlar kamayadi
3	Avtomatlashtirilgan tizimlar	Bank axborot tizimlarida nazorat algoritmlarining mavjudligi	Ma'lumotlarni qayta ishlashda xatoliklar kamayadi
4	Ichki audit va monitoring	Hisob jarayonlari muntazam tekshirilishi	Xatolar erta aniqlanadi va bartaraf etiladi

5	Risklarni baholash	Xavfli operatsiyalar va jarayonlar aniqlanishi	Muhim xatoliklar yuzaga kelish ehtimoli pasayadi
---	--------------------	--	--

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinadiki, buxgalteriya axborotlari ishonchliligi faqat buxgalteriya bo‘limining ishi bilan chegaralanmaydi. U bankning umumiy boshqaruv tizimi, axborot texnologiyalari, ichki audit, komplayens nazorati, risk-menejment va operatsion bo‘linmalar faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir.

Xalqaro audit standartlarida ham moliyaviy hisobotlarda muhim xatoliklar riskini aniqlash va baholashda ichki nazoratni tushunish muhimligi qayd etiladi. ISA 315 standarti auditorning moliyaviy hisobotlarda muhim noto‘g‘ri aks ettirish risklarini aniqlash va baholash bo‘yicha majburiyatlarini belgilaydi. Bu yondashuv banklarda ham ichki nazorat va buxgalteriya axborotlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytiradi.

Ichki nazorat tizimining buxgalteriya axborotlari ishonchliligini ta‘minlashdagi vazifalari

Tijorat banklarida ichki nazorat tizimi bir nechta muhim vazifalarni bajaradi. Birinchidan, u bank operatsiyalarining qonunchilik, Markaziy bank me‘yoriy hujjatlari va bankning ichki qoidalariga muvofiq amalga oshirilishini ta‘minlaydi. Ikkinchidan, ichki nazorat buxgalteriya yozuvlarining to‘g‘ri, to‘liq va o‘z vaqtida shakllantirilishini nazorat qiladi. Uchinchidan, bank aktivlari, mijoz mablag‘lari va bank siriga oid ma‘lumotlarni himoya qilishga xizmat qiladi.

Ichki nazoratning buxgalteriya axborotlariga ta‘sirini quyidagicha ifodalash mumkin:

Ichki nazorat elementi	Amaliy mazmuni	Buxgalteriya axborotlari ishonchliligiga ta‘siri
Nazorat muhiti	Rahbariyatning nazoratga munosabati, mehnat intizomi, axloqiy tamoyillar	Xodimlarda mas‘uliyat va hisobdorlikni kuchaytiradi
Risklarni baholash	Xatolik, firibgarlik va operatsion risklarni aniqlash	Muhim noto‘g‘ri yozuvlarning oldini oladi
Nazorat tadbirlari	Tasdiqlash, solishtirish, inventarizatsiya, vakolatlarni ajratish	Hisob ma‘lumotlarining aniqligini oshiradi
Axborot va kommunikatsiya	Ma‘lumotlar almashinuvi, ichki hisobotlar, elektron tizimlar	Axborotlarning tezkor va to‘liq yetkazilishini ta‘minlaydi
Monitoring	Ichki audit, doimiy kuzatuv, aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etish	Nazorat tizimining uzluksiz takomillashuvini ta‘minlaydi

Banklarda ichki nazorat tizimining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi buxgalteriya hisobi jarayonida “ikki tomonlama nazorat” tamoyilini kuchaytiradi. Masalan, operatsiyani bajargan xodim bilan uni tasdiqlagan xodimning vakolatlari ajratilishi xatolik va suiiste‘mollik xavfini kamaytiradi. Shuningdek, kunlik operatsiyalar bo‘yicha buxgalteriya yozuvlarini avtomatik va qo‘lda solishtirish, hisobvaraqlar qoldiqlarini nazorat qilish, shubhali operatsiyalarni aniqlash va hisobotlar shakllanishini monitoring qilish ishonchli axborot bazasini yaratadi.

Tijorat banklarida ichki nazoratni takomillashtirish yo‘nalishlari

Tijorat banklarida buxgalteriya axborotlari ishonchliligini oshirish uchun ichki nazorat tizimini doimiy takomillashtirib borish zarur. Chunki bank xizmatlari raqamlashtirilmoqda, masofaviy bank xizmatlari kengaymoqda, elektron to'lovlar hajmi oshmoqda va yangi turdagi moliyaviy risklar yuzaga kelmoqda. Bunday sharoitda an'anaviy nazorat usullari bilan bir qatorda zamonaviy raqamli nazorat mexanizmlarini ham joriy etish talab etiladi.

Birinchi yo'nalish — ichki nazorat jarayonlarini avtomatlashtirishdir. Bank axborot tizimlarida real vaqt rejimida xatoliklarni aniqlash, limitlardan oshib ketgan operatsiyalarni avtomatik bloklash, shubhali operatsiyalar bo'yicha ogohlantirish berish mexanizmlarini kuchaytirish lozim.

Ikkinchi yo'nalish — ichki audit va ichki nazorat bo'linmalari mustaqilligini kuchaytirishdir. Ichki audit bank kengashi yoki audit qo'mitasiga bevosita hisobot berishi, aniqlangan kamchiliklar bo'yicha rahbariyatga xolis takliflar kiritishi zarur. O'zbekistonda tijorat banklari ichki auditiga qo'yiladigan talablar maxsus nizom bilan belgilangan bo'lib, bu ichki audit faoliyatini institutsional jihatdan tartibga solishga xizmat qiladi.

Uchinchi yo'nalish — xodimlar malakasini oshirishdir. Buxgalteriya hisobi, ichki nazorat, audit, axborot xavfsizligi va bank qonunchiligi bo'yicha xodimlarning doimiy o'qitilishi buxgalteriya axborotlari sifatiga bevosita ta'sir qiladi.

To'rtinchi yo'nalish — riskka asoslangan nazorat yondashuvini kuchaytirishdir. Bunda barcha operatsiyalar bir xil darajada emas, balki risk darajasiga qarab nazorat qilinadi. Masalan, yirik summadagi operatsiyalar, nostandart bitimlar, bog'liq shaxslar bilan operatsiyalar, valyuta operatsiyalari va kredit portfeli bo'yicha hisob yozuvlari alohida nazorat qilinishi lozim.

Beshinchi yo'nalish — axborot xavfsizligini ta'minlashdir. Buxgalteriya axborotlari elektron tizimlarda shakllanayotgan sharoitda ma'lumotlar bazasiga ruxsatsiz kirish, ma'lumotlarni o'zgartirish yoki yo'qotish kabi xavflarning oldini olish ichki nazoratning muhim vazifasiga aylanadi.

Xulosa

Tijorat banklarida buxgalteriya axborotlari ishonchliligini ta'minlash bank faoliyatining barqarorligi, shaffofligi va samaradorligi uchun muhim ahamiyatga ega. Ishonchli buxgalteriya axborotlari bank rahbariyatiga to'g'ri boshqaruv qarorlarini qabul qilish, investorlar va mijozlar ishonchini mustahkamlash, nazorat organlari talablariga rioya etish hamda moliyaviy risklarni o'z vaqtida aniqlash imkonini beradi.

Ichki nazorat tizimi bu jarayonda asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. U bank operatsiyalarining qonuniyligi, hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilishi, buxgalteriya yozuvlarining aniqligi, xodimlar vakolatlarining chegaralanishi, aktivlarning saqlanishi va moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligini ta'minlaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida ichki nazorat tizimini takomillashtirish uchun nazorat jarayonlarini raqamlashtirish, ichki audit mustaqilligini kuchaytirish, riskka asoslangan nazoratni joriy etish, xodimlar malakasini oshirish va axborot xavfsizligini mustahkamlash zarur. Ushbu chora-tadbirlar banklarda buxgalteriya axborotlari ishonchliligini oshirish, moliyaviy hisobotlar sifatini yaxshilash va bank tizimiga bo'lgan ishonchni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Basel Committee on Banking Supervision. (1998). *Framework for internal control systems in banking organisations*. Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/publ/bcbs40.htm>
2. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. (2013). *Internal control—Integrated framework*. COSO. <https://www.coso.org/guidance-on-ic>
3. International Auditing and Assurance Standards Board. (2019). *ISA 315 (Revised 2019): Identifying and assessing the risks of material misstatement*. IAASB. <https://www.iaasb.org/publications/isa-315-revised-2019-identifying-and-assessing-risks-material-misstatement>
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2021). *Tijorat banklarining ichki auditiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risidagi nizom* (ro‘yxat raqami 3302, 2021-yil 7-may). Lex.uz. <https://lex.uz/uz/docs/-5431666>
5. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2025). *Markaziy bank tomonidan tijorat banklarida ichki qoidalar va ichki nazorat tizimiga qo‘yiladigan talablar bo‘yicha normativ hujjat* (2025-yil 15-yanvar, 916-3-son). Lex.uz. <https://lex.uz/uz/docs/-7324573>